

פתח-תקוה בעיניהם של שני פקידי ממשלה בכירים בשלהי השלטון העות'מאני*

יעקב יהושע

בדברי ההקדמה הקצרים שבראש הספר נאמר, שתורכיה לא הירבתה לפרסם דינים וחשבונות ואינפורמציה על הארצות שהיו נתונות למרותה, למעט דינים וחשבונות סטאטיסטיים על הווילאיות. דוחות אלה נקראו בשם 'אל סאלנאמה', והכילו את רשימות הפקידים, דרגותיהם ופרטים על משרדי הממשלה השונים. מחברי הספר מציינים ששרדי הממשלה התורכית התרשלו במלאכת הדיווח. לפיכך אין להתפלא על כך שבהקדמה מפוזרים המחברים דברי שבח לזמתו של עומי ביי, הואלי של בירות, שעמד על הצורך למלא את החסרון הזה והשתדל לפרסם מורה דרך מדעי ואזרחי (דליל), שממנו יפיקו תועלת הן פקידי הממשלה והן התושבים, ושיהיה בו כדי להאיר באופן מדעי את עתידה של הארץ הזאת.

שני פקידים נשלחו לתור את החלק הדרומי של המחוז: רפיק ביי אל תמימי, מנהל בית-הספר למסחר בבירות ובהג'ת ביי, סגן המנהל בבית-הספר הסולטאני. שניהם תרו במשך חודשיים את האיזור וביקרו באזורי סלפית, שכס, טולכרם (פתח-תקוה), ג'נין, חיפה, עכו, צור, צפת, נבטייה, ג'דידה, מרג' עיין, אל ג'אעונה (ראש פינה), צפת, טבריה, נצרת ובית שאן. לדברי המחברים תיארו בספר זה –

את העמים היושבים באיזור, את הצד הגיאוגרפי, ההיסטורי, הארכיאולוגי, הרוחני, החברתי והבריאותי. וכן את הדתות, הלשונות המתהלכות באיזור, הספרות, המלאכות השונות הקיימות, החינוך החקלאות המסחר והתעשייה.¹

המחברים מציינים, כי זהו ניסיון ספרותי ראשון והביעו את תקוותם כי יעלה בידם לכתוב סקירה מעין זו גם על חלקו הצפוני של המחוז.

* על-פי תיאורם של מחמד רפיק ביי אל תמימי ובהג'ת ביי, ויליאט בירות, החלק הדרומי, בירות 1335 להג'רה (1917), עמ' 196–215. רפיק ביי אל תמימי מילא מאוחר יותר, בתקופת המנדאט, תפקידים נכבדים ובין היתר שימש כחבר המועצה המוסלמית העליונה. בשלהי תקופת המנדאט כיהן כמנהל בית הספר התיכון הממשלתי ביפו. לאחר שנדע לי מיהו מחבר הספר סרת'י לביתו שביפו, זה היה ב-1942, והוא השאיל לי את ספרו לזמן קצר ופרסמתי מתוכו פרקים אחדים הנוגעים למצב היישוב הערבי והיהודי בשלהי ימי השלטון התורכי. הפרקים נתפרסמו בעיתון הבקר ובירחון הדה-מזרח. שם, עמ' 5.

הספר נכתב במקורו בתורכית ולאחר מכן תורגם לערבית.² התרגום לא עלה יפה ובמקומות רבים קשה לרדת לעומקם של דברים. לספר זה חשיבות רבה, שכן הוא נחשב, ובצדק, כדין וחשבון ראשון ואחרון שראה אור בתקופה העות'מאנית על המחוז הדרומי של הארץ. אין ספק שהמחברים השקיעו עמל רב באיסוף החומר. הפרקים על היישוב היהודי, ובייחוד על ההתיישבות היהודית החדשה, יש בהם כדי לתת לנו מושג על יחסה של הפקידות התורכית להתיישבות היהודית. רפיק ביי אל תמימי, שמוצאו משכם, הכיר את היישוב היהודי טוב יותר מאשר חברו, שהיה יליד ארם צובא. אמנם, תיאוריו אינם נקיים מדברי שטנה, אך יש בהם גם התפעלות מן המרץ היהודי בצד גינוי העצלות ורפיון הידיים של התושבים הערבים.³ פתח-תקוה מוצגת באור נינוח ביותר. אווירה של שקט ושלווה שוררים בכל.⁴ אמנם המחברים מזכירים את פרוץ מלחמת העולם (הראשונה),⁵ ונראה, כי סיורם נערך זמן לא רב לאחר מכן, כאשר תנאי החיים במושבה עדיין לא עורערו קשות מחמת הארבה (בשנים תרע"ה-תרע"ו), נגישות התורכים וגירוש יפו (תרע"ז). ייתכן גם שהמקום שהם מקדישים לנושא ההתעתמנות של אזרחי חוץ, ובמקרה דנן התושבים היהודיים של פתח-תקוה,⁶ מוכיח על מועד הביקור. נושא זה העסיק את התורכים מיד עם פרוץ המלחמה, כאשר הכריזו על גזירת ההתעתמנות. מכל מקום, לפי תיאור המחברים, לא הורגשה כלל אווירת המלחמה בפתח-תקוה באותה עת.

הם הגיעו למושבה דרך כביש קלקיליה-טולכרם, ומשהתקרבה הכרכרה הרתומה לשני סוסים למושבה יכלו שני המבקרים לעמוד על ההבדלים בין שני האזורים. לעומת האיזור העני והנחשל, על תושביו מוכיח המחלות והעוני, שאותו עזבו, ראו עתה את חריצותם ומרצם של היהודים.⁷ העגלון שראה כיצד התרגשו נוסעיו ממראה עיניהם הירשה לעצמו למסור להם פרטים על האדמות שדרכן עברה הכרכרה:

כל האדמות האלה היו שייכות למוסלמים. אולם הן לא עובדו כהלכה ולא היו מפותחות כפי שהן כיום. האדמות, אומר העגלון הערבי, עברו לידי היהודים. ראו נא כמה נראות הן כיום יפות.⁸

המחברים, שהקשיבו לדבריו של העגלון, שמו בפיו דברי נבואה נוספים, אשר לפי דבריהם הסבו להם צער ופצעו את לבם. וכה אמר להם העגלון: 'היהודים עוד ירכשו בהדרגה את האדמות האלה ויגרשו את המוסלמים מהן כפי שגירשו אותם עד היום'.⁹ נחמה פורתא מוצא העגלון בשיח' רבאח, אשר סירב למכור ליהודים את אדמותיו. העגלון הראה להם מרחוק את פרדסו של השיח', את אדמותיו ואת ארמונו הגדול. לאחר שביקרו המחברים בפרדסו של השיח' המשיכה הכרכרה להתקדם לאיטה לעבר המושבה. הדרך למושבה הישרתה עליהם מצב רוח מרומם:

2	כך נאמר בפתח הספר.	5	שם, עמ' 203.
3	שם, עמ' 196.	6	שם, שם.
4	שם, עמ' 197.	7	שם, עמ' 198.
		8	שם, עמ' 197.
		9	שם, שם.

נדמה היה לנו כי אנו מהלכים על־פני המקום הנבחר והמשובח ביותר בפלשתינה. אף העצים שמשני צדי הדרך חייכו אלינו ומראה פרדסי תפוחי הזהב הרהיב עת עינינו.¹⁰

מסתבר, שהם נכנסו למושבה ביום השבת, ואיך פלא אפוא שעמדו במהרה על האווירה הדתית אשר שררה ביום הזה במושבה.¹¹ משעברו ליד בניין בית הכנסת שמעו את קול הרינה והתפילה שבקע ממנו, ולא זו בלבד אלא שהם חשו גם את אותות התרבות, הסדר והארגון ששררו בכל מקום במושבה. הם ראו את החנויות, שהיו נעולות ביום השבת, את הבתים הנאים והנקיים, שבהם התגוררו המשפחות, ואת התושבים עצמם, שהתהלכו בנחת בצלם של העצים והאילנות, כשילדיהם לבושים בגדים נקיים. משנסתיימה התפילה יצאו המתפללים מבית הכנסת, טיילו ברחוב מתוך נתינת כבוד לשכניהם ובירכו איש את רעהו לאיטם, ובני הנוער עברו כשהם עליזים ושמחים. המראה השליו של התושבים ואווירת יום השבת עורר את התפעלותם של שני המחברים:

כל דבר ב'מולבס' שונה ממה שציפינו לו, וכל דבר שראינו הוא למעלה ממה שתיארנו לעצמנו. ושאלחנו קיבלה באותו יום משמעות מכאיבה [...] ושאלנו, האם מחוזה זה היה אמנם שייך לנו?¹²

המחברים הופתעו גם מן 'האווירה העברית' ששררה, לדבריהם, במושבה:

בכל מקום שאתה זורק את מבטך טופחת בפניך אווירה (רוח) עברית חזקה. כל המודעות בעברית [...] ועל כל לשון נשמע צלצולה של השפה העברית [...] אף שמות הרחובות הם בעברית. וגם על תכשיטי הנשים חקוקות מלים בעברית. בכל צד ובכל עבר אתה נתקל בשפה העברית [...] כל הפנים עבריות [...]¹³

כה גדול היה רושם של המנוחה והשלווה על שני המבקרים עד שהפריזו ואמרו שאף קרני השמש שנפלו על צמרות עצי האקליפטוס הכריזו על סופו של יום השבת.¹⁴ כשם שהיו עדים לשקט ולשלווה ששררו ביום השבת, כך היו עדים להתעוררות ולאותות חיים ותנועה שהחלו להיראות במוצאי יום השבת. במוצאי שבת, אומרים המחברים,

חזרו החיים למסלולם. החנויות נפתחו וקריאות השמחה עלו מגרונותיהם של היהודים לאחזר שבמשך עשרים־וארבע שעות שמרו על השקט והשלווה.¹⁵

הם נוכחו גם בשעת ברכת ההבדלה במוצאי שבת וראו את הזקנים כשהם מתכופפים על הנרות ואומרים את תפילותיהם.¹⁶

למחרת השבת לבשו התושבים הכפריים החרוצים, נשים כגברים, בגדי עבודה פשוטים של פועלים והלכו לפרדסיהם ולשדותיהם. אך גם בלכתם לעבודה בפרדסים,

10 שם, עמ' 198. 11 שם, עמ' 200.
12 שם, עמ' 201. 13 שם, עמ' 200.
14 שם, עמ' 201. המחברים כותבים 'שובס', דהיינו 'שבת' בהגיית האשכנזית.
15 שם, עמ' 201-202. 16 שם, עמ' 201.
שם, עמ'

הבריקו אורות העתיד על פניהם הצוחקות, ואף תקוותם הכללית המשותפת. נדמה היה כאילו כל אחד עודד את חברו והמריץ אותו לחיות יחד בארץ הקדושה הזאת.¹⁷

מתוך דבריהם עולה התפעלותם ממראה עולם זה, שהיה שונה מן העולם שבו חיו הם. אף-על-פי שביקרו גם בערים וסיפרו על יהודי טבריה צפת וחיפה, נראה בעיניהם קיבוץ יהודי דתי זה של פתח-תקוה שונה מכל השאר.

שאלה אחת לא נתנה להם מנוח: האמנם היתה ארץ זו שייכת לנו? בפתח-תקוה ניהלו המחברים שיחות גלויות עם המוכתר על לאומיותו ועל לאומיותם של תושבי 'מולבס' ועל קשריהם הלאומיים,¹⁸ שיחות שכמותן לא היו רגילים לנהל במקומות אחרים. הם לא ידעו כיצד לתרגם את השם 'פתח-תקוה' לערבית. פעם תרגמו 'התקווה של משה'¹⁹ ופעם 'התקווה היהודית'.²⁰ זרים היו להם המאכלים שאכלו והמיטות שהוצעו עבורם. כששהו בבית המלון של המושבה, נאלצו המחברים לסעוד את לבם בתבשילים שנתבשלו בשמן שומשומין (סיריג), שקיבוניהם לא יכלו לעכל, וכשעלו על מיטותיהם התלוצצו על הכרים ששמו מתחת לראשיהם, 'כרים יהודים שגודלם כגודל חצי מיטה'.²¹

מן הספר מסתבר, כי המחברים ידעו לא מעט על תולדות ההתיישבות היהודית בארץ ואין ספק שקראו הרבה ממה שנכתב על ה'איסתיעמאר'.²² בין היתר הם מספרים על פעולותיה של האגודה להתיישבות היהודית ועל כספי הברון רוטשילד, שנועדו לביסוסן של המושבות היהודיות. על תולדותיה של המושבה פתח-תקוה מאז יסודה הם כותבים:

לפני יסודה של המושבה 'מולבס', שהיא המושבה החשובה ביותר באיזור זה, דהיינו באיזור בני סעב, הגיעו לארץ עשרה אנשים מפולניה ואתם מוכתר הכפר ברוך דינוויס [דינוביץ?]. הם הגיעו לארץ לפני 35 שנים והתיישבו בכפר יהודי הרחוק כיום מפתח-תקוה מרחק של שעה. סלומון, קופלמן ועוד איש אחד, כולם מתושבי ירושלים, קנו את אדמות פתח-תקוה בשמם של ארבעים או חמישים מתיישבים והחלו לעבוד יחד עם אחיהם כדי ליישב את הביצות שהיו במקום ולהכשירן לחקלאות ולמגורים. תחילה נטעו את עצי 'הקינה' ולאחר שיבשו הביצות, באו המתיישבים היהודים, לפני 33 שנים, והחלו להקים את המושבה 'מולבס', ויהודי אחד בשם מוסה סלון [סלור] תכנן את הרחובות והדרכים במושבה.²³

קרוב לוודאי שאת הפרטים האלה על המושבה אספו מפי מוכתר הכפר ומאשים אחרים שאתם באו במגע במושבה.

המחברים התרשמו מאוד גם מדרך ארגונה של המושבה ובמיוחד מהרכב המועצה המקומית ובחירתם של שבעת חבריה.²⁴ כידוע, לא נערכו בתקופת השלטון העות'מאני בחירות לשום מועצה

17 שם, שם.

18 שם, שם.

19 שם, שם.

20 שם, עמ' 201-202.

21 שם, שם.

22 ההתיישבות היהודית. מונח זה היה רווח בעיתונות הערבית שיצאה לאור בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה.

24 שם, עמ' 203.

23 שם, עמ' 202.

מקומית כפרית, והכפרים הערביים נוהלו באמצעות מוכתרים ממונים מטעם השלטונות. לעומת זאת היה הארגון האדמיניסטרטיבי ברוב המושבות היהודיות נתון לבחירת התושבים. אשר לתושבים מציינים המחברים, שהשפה השגורה בפיהם של תושבי המושבה היתה השפה האשכנזית־היהודית, ואחריה השפה הערבית. אולם מספר תושבים דיברו גרמנית, צרפתית ואנגלית. כל בעלי הנכסים באיזור הם עות'מאנים, פרט לשניים שהם נתינים אוסטריים. עוד מציינים המחברים, כי לאחר הכרזת המלחמה העולמית החלו יהודים רבים לקבל עליהם את הנתינות העות'מאנית, בעוד שקודם לכן נהגו כולם להגן בכל כוחם על נתינותם הזרה:

ואכן מספרם של אלה אשר העדיפו את הנתינות העות'מאנית על־פני הנתינות הזרה הגיע במושבה לתשע מאות איש. רוב תושבי פתח־תקוה מוצאם מרוסיה. אולם יש ביניהם גם מספר יהודים שבאו מגרמניה, מאוסטריה ומאמריקה. מאה פועלים שהחזיקו בנתינותם הרוסית היגרו לאמריקה.²⁵

היישוב האשכנזי, שהיווה את רוב המושבה, עניין אותם ביותר. הם סיפרו על הספרות האידישאית, הזכירו את הסופרים שלום עליכם, מנדלי מוכר ספרים, שלום אש ועוד. הם אפילו מביאים בספרם את תפילת הגשם הנאמרת בחג הסוכות בכתי הכנסת של האשכנזים באותיות עבריות בהברה אשכנזית (טלתן רסיס ארצן!). האשכנזים, לדברי המחברים, יותר ערים, פקחים ואמיצים וגם עקשנים יותר מן הספרדים, והם חרוצים ומעשיים יותר מאחיהם. לעומת זאת הספרדים זהירים ונוחים יותר ומסתפקים בעבודה מועטה. אף כי הספרדים הם פקחים, אין הם יודעים כיצד לנצל את פקחותם לתועלתם.²⁶

נושא שעורר בהם התפעלות מיוחדת היה רמת החינוך במושבה:²⁷ כל גבר ואשה יודעים קרוא וכתוב; החינוך היסודי הוא חובה; במושבה שני בתי־ספר, אחד חילוני ואחד דתי; מספר התלמידים מגיע לשבע מאות; בשני מוסדות החינוך האלה תופסת הוראת השפה העברית מקום נכבד. נוסף על הבדלים הקיימים בין האשכנזים ובין הספרדים, עמדו המחברים גם על הבדלי מעמדות בין תושבי המושבה, והם מתארים בהרחבת־מה את בני המעמד האמיד ולעומתם את הפועלים. העשירים ובעלי הקרקעות מתגוררים בבתים נאים ומרוהטים בטעם אירופי. בעל הבית העשיר עובד בפרדסו, בין אם הוא אגרונום ובין אם הוא בעל השכלה גבוהה, ושניהם כאחד יודעים כיצד ליהנות מן החיים. לעת ערב עם תום יום העבודה, חוזר המתיישב העשיר לביתו, מסיר מעליו את בגד העבודה, משתרע על כיסא נוח וקורא בעיתון את החדשות האחרונות מן המתרחש בעולם, או שהוא נוטל לידו ספר קריאה מספרייתו המכילה מאות ספרים. לדעת המחברים מנוי המתיישב הטיפוסי על מספר עיתונים אירופיים, ובוודאי על איזה עיתון יהודי, כגון 'החרות' או 'האור', ויש מהם המפרסמים מאמרים מפרי עטם על נושאים חקלאיים בעיתון 'החקלאי'. לפעמים גם מרצה המתיישב במועדון על נושאים שהוא מומחה בהם. וכשהעשיר עוסק בביתו בענייני ספרות ומחשבה, עוסקות גם אשתו ובתו בנושאים שבתחום חיי הרוח. וכאשר רוצה הוא להינפש לפעמים

27 שם, עמ' 204.

26 שם, עמ' 207.

25 שם, שם.

מעבודתו פורטים הוא או בתו על הפסנתר.²⁸ דמות זו של ה'בורגני' שמתארים המחברים דומה במידה רבה לדמות המתוארת ב'עיתונות הפועלים' שיצאה לאור בארץ באותן שנים. בעל בית אמיד זה, אומרים המחברים, מבקר לפעמים בבית הכנסת, כדי למלא את חובתו הדתית, כורע ומשתחוה לפני עשרת הדברות התלויות במרכז בית הכנסת והמקושטות בדמויות של אריות.²⁹ כמו כן הוא נוהג לערוך לפעמים בביתו מסיבת חברים, מבני השכבה העליונה, ומבלה אתם בשיחת רעים נעימה.

באופן כזה חיה המושבה הזאת חיי תרבות כדוגמת הארצות המפותחות ביותר. כך מבלים כל העשירים את חייהם כשמטרה אחת מול עיניהם, תחייתה של הארץ הקדושה.³⁰

אמידים אלה, לדעת המחברים, אינם מסתפקים בביקור בבית הכנסת וכשם שהם פונים אל האל כך הם פונים אל תמונותיהם של גדולי היהדות כגון הרצל, מאפס נורדוי, הברון רוטשילד ועוד, ונדמה כאילו עומדים הם בתפילה יחד אתם. ואכן, אומרים המחברים, אנשים אלה נחשבים גורם חשוב ביותר בארץ הקדושה.³¹

לעומת בני המעמד הבורגני מתוארים בני המעמד השני במושבה, דהיינו הפועלים והסוחרים בעלי-החנויות.³² להם אין נכסים, ופרנסתם בלחי יציבה. עם שכבה זאת נמנים רוב תושבי המושבה. מאחר שלא היה קיים במושבה רחוב מיוחד לחנויות, נהגו בעלי החנויות לסחור בחדרים שותקינו להם סמוך למקומות מגוריהם, והחנויות היו כאילו דבוקות לבתים ושם מוכרים הסוחרים את כל המיצרכים הדרושים לאנשי המושבה.³³

הפועלים העובדים בפרדסים נמנים עם שומרי דת ומקפידים בענייני כשרות וריח השמן (סיריג') והבשר אינו סר מבתיהם. הם מתגוררים בבתי מלוכלכים ומלאים זבובים.³⁴ אלה הם היהודים הפשוטים מבני המון העם במלוא מובן המלה. אולם, על אף הכל, נהנים יהודים אלה ממקום מיוחד הן בפתח-תקוה והן במושבות האחרות, מאחר שהם נמנים עם השכבה העמלה המאפשרת לאמידים ולבני המעמד העליון חיי מנוחה ועונג. אנשים אלה, דהיינו הפועלים, עומדים בדרגה גבוהה יותר מן הכפריים הערבים בתחומי המושבה והתרבות. חייהם של בני המעמד השני טובים, לדעת הכותבים, מחייהם של רבים מבני השכבה האמידה בין הערבים.³⁵

בדברם על החקלאות מציינים המחברים שאין במושבה פרדס שאין בו מנוע.³⁶ אדמת האיזור תמיד נקייה ונטועים בה אלפי עצים של תפוחי זהב, המכניסים רווחים טובים מדי שנה בשנה. בגבולות הפרדסים נטועים עצי פרי רבים ומאחוריהם עצי אקליפטוס המטהרים את האוויר. אין פלא אפוא, אם המושבה נראית תמיד כמעון קיץ.

חוקי הבריאות נשמרים בקפדנות במושבה.³⁷ הקדחת, שבעבר עשתה שמות במתיישבים הראשונים, הולכת ונעלמת כיום בעזרת כדורי החינין, לאחר שיובשו הביצות וניטעו עצי האקליפטוס. מחלת הטיפוס, שעשתה שמות בכל המחוז הסורי, לא התפשטה במושבות היהודיות. אין לראות במושבות היהודיות שום עקבות לכל המחלות העושות שמות בכפרים הערביים. אף התמותה בקרב התינוקות

28 שם, עמ' 208. 29 שם, שם. 30 שם, שם. 31 שם, שם. 32 שם, עמ' 209.
33 שם, שם. 34 שם, שם. 35 שם, שם. 36 שם, עמ' 202. 37 שם, עמ' 210.

אינה גדולה והילדים גדלים כבריאות ובשלווה; משום כך אין המתיישבים היהודים נוטים להגר מהארץ.

המחברים גילו עניין גם בנושאים רוחניים. לדעתם, השפה העברית והדת היהודית נמנים בין הגורמים החשובים המלכדים את כל חלקי העם ואת קבוצות העולים לארץ מזה עשרים-שלושים שנה.³⁸ בין האשכנזים לספרדים אין מחלוקת בענייני דת. הקשר היחיד, המלכד והמאחד את היהודים היא השפה העברית, ומשום כך מגלים המנהיגים והעסקנים היהודיים עניין רב בהפצת השפה העברית, וכיום נלמדים כל המקצועות בבתי-הספר בשפה העברית.³⁹

המחברים מגלים בקיאות גם בתולדות הספרות והשפה העברית. הם אינם מסתפקים בתיאור תולדותיה של ספרות ימי הביניים, אלא גם סוקרים בקצרה את תולדות הספרות העברית החדשה. הם מזכירים את יצירותיהם של הסופרים שחיו בתקופתם, את אשר ברש, לויץ קיפניס, יוסף חיים ברנר, יעקב שטיינברג, יעקב אברמוביץ, יהודה גרוזובסקי ועוד, ועומדים על הניצנים הראשונים של תחיית הספרות והעיתונות העברית.⁴⁰

בתחום החינוך מדגישים המחברים את הקמתם של מוסדות חינוך חדשים, כגון הגימנסיה הרצליה והטכניון העברי בחיפה, שהיו שונים במידה רבה ממוסדות החינוך של כ"ח או בית-הספר למל, או אוולינה דה רוטשילד, מוסדות שהיו 'דומים' למוסדות החינוך הנוצריים.⁴¹

בפרק המתאר את פרידתם מפתח-תקוה אומרים המחברים, כי פתח-תקוה נחשבת למעון קיץ נאה המכיל בתוכו את כל פלאי היצירה.⁴² האדם המתגורר במושבה זו זמן רב אינו מסוגל להשתעמם, אף אם תימשך תקופת ישיבתו במושבה היפה והירוקה הזאת, הרוויה ריחות נעימים, זמן רב. אולם בסופו של דבר הוא עלול לחיות את חייו בכדידות, וזאת מפני שאינו יכול להתמזג עם האשכנזים.⁴³ (הכוונה כנראה ללא-יהודי שירצה להתגורר במושבה.)

ביקור במושבה זאת, אף אם יהיה קצר ביותר, עלול לפצוע את הלב ולמרט את העצבים. הדבר המורגש ביותר באיזור זה הוא, שמושבה זו — פתח-תקוה — רחוקה מאתנו במלוא מובן המלה. אין לראות בה תרבוש, 'טאקיה' או 'קלפק'. כל דבר במושבה נתון בידי של המוכתר הפרובוסלבי [!]. אין ספק, שהמוכתר אינו מחזיק במשרתו אך ורק תמורת חמש-עשרה הלירות שהוא מקבל מדי חודש בחודשו. בידו הסמכות המלאה לגרש את הפלחים הנאלצים לבוא [לעבודה] לפתח-תקוה, והוא אף מכה אותם. אין המוכתר מסכים לנקוט בשום אמצעי שהוא או להרשות דבר העלול לשבש את דמותה העברית השלמה של פתח-תקוה. הוא המושל בכיפה והוא נחשב כמלך היחיד. אין אדם המתגורר באיזור זה יכול לחיות או לזוז בו בלי רשותו וידיעתו של המוכתר. תופעה זו אינה מיוחדת אך ורק למושבה פתח-תקוה, אלא היא תופעה כללית הנהוגה בכל המושבות היהודיות.⁴⁴

38 שם, עמ' 211.

39 שם, עמ' 212.

44 שם, שם.

43 שם, שם.

42 שם, עמ' 215.

41 שם, עמ' 214.

40 שם, עמ' 213.

אף הפרידה מן המושבה נעשתה בסיועו של אדם המייצג את המוכתר,⁴⁵ ולמרות זאת לא נמצא להם אמצעי הובלה שיביאם לראש העין הרחוקה מהלך שעה וחצי מפתח-תקוה, ומשום כך נאלצו לעבור את המרחק הזה ברגל.

המושבות היהודיות בארץ-ישראל, ובעיקר הוותיקות שביניהן, זכו בתקופת השלטון העות'מאני לביקורים קצרים של המושלים וכן של עיתונאים ערביים זורים, בין מקומיים ובין מן הארצות השכנות.

אורחים אלה ראו שני טיפוסים של יהודים — תושבי ערים ותושבי המושבות. ההתיישבות החקלאית נתפסה בעיני הערבים כהתיישבות פוליטית, והם מציינים שראו בבתיהם של המתישבים את תמונותיהם של גדולי הציונות.

לעומתם משתדלים מחברי הספר שלפנינו להתעמק, אולי בפעם הראשונה, בחקר העם היהודי. הם מביאים חומר סטטיסטי על היישוב, מרחיבים את הדיבור על העדות — האשכנזית והספרדית, עומדים על תכונותיהן ומעלותיהן ומציינים את המשותף והמבדיל שבין היהודים היושבים בערי הארץ ובין היהודים המתגוררים בארצות המזרח. כאן נפגשו בטיפוס חדש של יהודי שעל קיומו לא ידעו לפני כן. וכשעמדו על ההבדלים ועל השינויים שחלו באזורים שבהם עברו, כשהשוו את אלה עם האזורים הערביים הנחשלים, שאלו את עצמם, כלום באמת היו אזורים יהודיים אלה זולק מן המולדת התורכית?

כאמור, חשיבותו של הספר בהיותו דין-וחשבון רשמי שהכינו שני משכילים ערבים, על-פי בקשת השלטונות התורכיים ויזמתו של הואלי של בירות, בעקבות סיור שנמשך חודשיים. מסקנתם היתה, שההתיישבות היהודית היא נטע זר במקום. והם ביקשו להפנות את תשומת לבם של השלטונות התורכיים להתיישבות זו, שהיתה שונה מן ההתיישבות הגרמנית שהחלה להתבסס בארץ, ואשר בה לא ראו משום מעשה יוצא דופן, שכן האמינו שלגרמנים אין אינטרסים מדיניים בארץ הזאת. לעומת זאת, ההתיישבות היהודית היתה בעלת מטרה פוליטית בעיקר, תופעה שהיתה יוצאת דופן באימפריה העות'מאנית.